

KAPITTEL 2

Statsutvikling nedenfra i Norge ca. 1500–1814

Knut Dørum

Universitetet i Agder

Abstract

State building in Norway, as well as in most of Europe between c. 1500–1814, was most often a top-down process; rules and regulations, bureaucracy and military organization were implemented in urban and rural societies very much from “above”. I claim, however, that the people “below” developed effective means and strategies for influencing the state-building process throughout the early modern period. They helped to shape the scope and character of state institutions in a variety of ways, as described in this article. In Norway, the prerequisites for state building from below are better compared to those of Denmark and other parts of Europe based on manor economy and manorial bondage. Norwegian peasants managed to exploit tax increases and expand local self-government, while the elites in Denmark-Norway exerted tremendous influence in the process of moderating the system of absolutism. In 1814, the civil society in Norway that emerged around 1770–1790 took action to abolish autocratic government when it implemented a constitutional monarchy.

Keywords: State building, absolutism, civil society, power state

Temaet for dette arbeidet er statsutvikling nedenfra i Norge ca. 1500–1814 – et perspektiv som har vært forsømt i både nordisk og europeisk forskning. At riksstyret måtte ta hensyn til innbyggerne og forhandle med dem, samt styre i tråd med behov og interesser, er en kjent tilnærming. Likeså har en harmoniserende tolkning av forholdet mellom øvrighet og folk veid tungt i mange historiske analyser av norsk tidlig moderne tid. Derimot har statsutvikling som en prosess som også innbyggerne – både

Sitering: Dørum, K. (2022). Statsutvikling nedenfra i Norge ca. 1500–1814. I F. Meyer (Red.), *Arbeid, arbeidere og arbeiderbevegelse på Agder 1500–2020* (Kap. 2, s. 41–78). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.18o.ch2>
Lisens: CC-BY-NC 4.0

allmue og eliter – medvirket i, virket fjern for historikerne som har studert 1600- og 1700-tallet. Bondekommunen og lokale selvstyretradisjoner gikk jo i stor grad tapt utover på 1600-tallet, og fogd, sorenskriver og sogneprest kom til å utføre de fleste lokaladministrative oppgaver. Etter 1600 forvandlet lokalsamfunnene seg til «pliktkommuner», og bøndene ble skjøvet ut av lokalstyret, har historikeren Steinar Imsen konkludert med godt grunnlag i historiske realiteter.¹ Bondelensmenn, kirkeverger, lagrettemenn og befaringsmenn utnevnt blant bygdefolk kom mer til å tjene den voksende staten enn å representere allmuen.

Hva med elitene? Den dansk-norske helstaten valgte rett nok å favorisere næringsborgerskap, jernverk og godseiere med privilegier, men disse gruppene kom bare i begrenset utstrekning til å framstå som samlede pressgrupper mot riksstyret, i alle fall etter innføringen av eneveldet. Øystein Rian har argumentert overbevisende for at norske eliter etter 1660 ikke oppnådde nevneverdig politisk gjennomslag overfor sentralmakten i København. Regimet kom til å føre en næringspolitikk som ikke var positiv for Norge. Ikke minst rammet den Christiania-eliten. Den høye beskyttelsestollen mot ikke-dansk korn i 1669, fulgt opp av det danske kornmonopolet i 1735, fordyret den viktige importvaren for både kjøpmenn og allmue. Kornmonopolet rammet også trelasteksporten ved å gjøre det vanskelig for trelasthandlerne å bringe hjem korn som betaling fra mottakerlandene. Tollpolitikken under eneveldet innebar for Norges del både høy importtoll og eksporttoll, noe som gikk ut over norske kjøpmenns fortjeneste og gjorde handel kostbar for allmuen. Framstøtet som Christiania-kjøpmennene gjorde overfor Slottsloven (som fungerte som et administrativt sentralorgan i Norge 1704–1722) i 1721 for å få betydelige lettelser i import- og eksporttoll, førte ikke fram. Makthaverne i København syntes å være lite lydhøre i møte med norske eliter. Med begrepet helstatspolitikk for Danmark-Norge har forskerne lagt vekt på både den sterke sentraliseringen av den politisk-administrative styringen i København og den omfattende favoriseringen av storborgerskapet og handelskompaniene i hovedstaden. Til dette kom at regjeringen søkte å forhindre at Norge fikk egne sentralinstitusjoner med politiske,

1 Imsen 1990/1994.

administrative eller økonomiske funksjoner. Kampen for å få egen bank og eget kredittvesen på norsk grunn møtte døve ører, mens et eget norsk universitet først fikk kongelig approbasjon i 1811.²

Øystein Rian tegner et dystert bilde når han viser hvordan den dansk-norske sentralmakten på 1600- og 1700-tallet ikke bare sørget for store overføringer fra befolkning til stat, men også kom til å indoktrinere den til lydighet og underkastelse. Rian vil føre en systematisk statlig umyndiggjøring av innbyggerne tilbake til reformasjonen og selvstendighetstapet i 1536/37. Eneveldet i 1660 ble heller ikke «borgerskapets stat», også elitene ble umyndiggjort. Rian skriver dette: «Selve elitegruppene i Norge ble holdt på armlengders avstand fra å ta del i kongemakten. De måtte nøye seg med en undersåttlig posisjon som ikke skilte seg radikalt fra bøndenes stilling.» Ensretting i tro, tanker og handlinger knyttet til det å tjene konge og regime, gjaldt alle.³ Rian har stått i opposisjon til tolkninger ved Sverre Steen og Knut Mykland, som begge har tilkjenne-gitt et mer positivt syn.

Knut Mykland understreket i sin tid at staten på 1600- og 1700-tallet også sørget for kanaler der folket kunne ventilere misnøye gjennom supplikker og i møte med klagekommisjoner. Videre lot både sentral- og lokaladministrasjonen tinget få fortsette som arena for forhandlinger mellom øvrighet og folk. Med andre ord måtte myndighetene ta hensyn til folket. Staten kom også i et avhengighetsforhold til bøndene når bøndene både var skatteyderne og dem som stilte med egen person eller med husmenn som soldater. Samtidig har Mykland fått fram at den første enevoldstiden skapte større sosiale skiller i Norge – med en embetsstand og et storborgerskap som etablerte seg som eliter – og en allmue som ble pålagt store offentlige byrder. Det var først utover på 1700-tallet at bøndene fikk styrket sin samfunnsposisjon etter mange år med fred. Mykland påpekte likevel at bøndene etter 1750, som andre sosiale grupper, først og fremst fikk mer frihet og lettelser, ikke innflytelse.⁴ Med støtte i utenlandske observatører og norske samtidsskildringer gikk Mykland langt i å betegne Norge som «et frihetens land» i 1780- og 1790-årene. Han la

2 Maurseth 1979: 5–16; Rian 2008, 2014.

3 Rian 2014: 644 ff.

4 Mykland 1977.

vekt på at nordmennene nøt stor grad av rettssikkerhet og hadde utstrakt trykkefrihet, og kunne forvente at myndighetene lyttet til dem og tok ulike hensyn. Det embetsstyrte eneveldet var garantisten for en rettsstat i emning, har både Sverre Steen og Knut Mykland understreket.⁵

Den som klarest har sett på hvordan enevoldsregimet måtte tilpasse seg samfunnsborgernes interesser og behov på mer grunnleggende måter, er Jens Arup Seip. I 1950-årene utmyntet han «teorien om det opinionsstyrte eneveldet» om den sene enevoldstiden. Imidlertid har Seip først og fremst avdekket statsteoretiske tanker, ikke praksiser. Med andre ord kom statsfilosofier og jurister i perioden 1750–1799 i skrifter og debatter til å uttrykke tanker om at kongen og regjeringen burde styre på grunnlag av allmennviljen og folkets permanente suverenitet. På den andre siden holdt Seip det for sannsynlig at statsfilosofien også påvirket styret av rikene.⁶

I det følgende tar jeg til orde for at nedenfra-perspektivet kan være en nyttig innfallsvinkel, også for tiden 1500–1800, i tillegg til det som kan virke mer nærliggende – statsutvikling ovenfra. Inspirasjonen er et større forskningsprosjekt som jeg sammen med Mats Hallenberg og Kimmo Katajala har ledet, og som munnet ut i boka *Bringing the People Back In: State Building from Below in the Nordic Countries ca. 1500–1800* i 2021.⁷ I boka var det bidragsytere fra hele Norden, minus Island, samt fra England og Nederland. Her tok vi et oppgjør med det vi mente var en ensidig forståelse av statsutvikling som toppstyrt, bevisst og strategisk utvidelse og sentralisering av makt i en stat dominert av fyrsten og hans støttespillere. Her viste vi eksempler på at også representanter for både høyere og lavere sosiale lag på ulike måter ble integrert i staten, og kom til å definere den. Med andre ord gikk vi lenger enn å si at staten måtte ta hensyn til behov og interesser fremmet av samfunnsgrupper og enkeltpersoner. Staten kom også til å ramme inn forskjellige sosiale grupper som fikk ulike grader av eierskap til politikk og forvaltning, til dels som statens representanter og til dels som sterke forhandlingsmotparter for

5 Mykland 1978: 90; Steen 1934: 244.

6 Seip 1958.

7 Dørum, Hallenberg & Katajala 2021.

staten.⁸ Perspektivet statsutvikling nedenfra, slik vi ser det, omfatter ikke bare underprivilegerte grupper, men også samspillet mellom ulike sosiale grupper som gjerne delte norm- og verdifellesskap. Også elitegrupper, slik som adel, embetsstand og næringsborgere, kunne være i konflikt eller i konkurranse med staten og påvirke statsutviklingen i nye retninger. Framfor alt kom bondeeliter til å flyte sammen med de kondisjonerte med hensyn til tanke- og forestillingsverden. Her vil jeg belyse statsutvikling nedenfra ut fra et norsk perspektiv og med både eliter og folket som aktører.

En tese om makten nedenfra

I dette arbeidet er utgangspunktet mitt at både eliter og brede sosiale grupper utenfor maktens korridorer bidro til å definere og forme staten og ikke minst begrense makt og funksjoner ovenfra og ned. Særlig kom allianser mellom allmue og embetsverk til å sette grenser for sentralmakten. Jeg vil hevde at både et verdi- og interessefellesskap og konflikter rundt kryssende interesser mellom stat og brede sosiale grupper utgjorde drivkrefter i statsutviklingen. Ikke minst fikk skrive- og taleføre «borgere» etter hvert definisjonsmakt. Det er nettopp i enevoldstiden at begrepet «allmennvellet», «allmenntjen», «allmenntjenlige», «det allmenne beste» og så videre slo gjennom som begreper myntet på et kollektivt fellesskap. Staten var ikke lenger kongens domene eller private eiendom, men noe alle samfunnsborgere hadde en andel i. Det betydde at et protosivilsamfunn evnet å modere, omdanne og definere staten på nye måter.

Arbeidere – bryggearbeidere, daglønnere, tjenestefolk, husmenn, innerster (innlosjerende) og så videre – sto i tidlig moderne tid sjelden fram som en egen sosial gruppe. Sammen med bøndene, selveiende gårdbrukere og leilendinger, utgjorde disse allmuen. Vi finner arbeidere aktive under matopptøyene ca. 1790–1813 og sentrale under opptøyer ved bergverk på 1600- og 1700-tallet, mens i de fleste opptøyer og opprør kom bøndene til å dominere kategoriene allmue og folk. Også embetsmenn

8 Dørum, Hallenberg & Katajala 2021.

og borgere blir en viktig del av perspektivet nedenfra da de på avgjørende måter utfordret eneveldet, til dels i samspill med allmuen. I årene 1770–1814 mistet eneveldet mer og mer legitimitet i Norge, ikke minst hos embetsmenn, næringsborgere og det øvre sjikt av bondesamfunnet.

Et slikt nedenfra-perspektiv kan likevel synes urimelig. Det kan reises flere innvendinger. I en framstilling av førmoderne tid, i dette tilfellet før 1814, ligger det nær å knytte statsutvikling til kongen, regjeringen, hoffet og miljøene rundt kongefamilien, samt visse eliter, slik som dansk godseierhandel og storborgerskapet i København. De som økte sin makt eller befestet den, var sjelden allmuen, enda mindre grupper som husmenn og arbeidere. Heller ikke grupper av borgere og embetsmenn kunne i særlig grad påvirke større styrings- og lovprosjekter som utgikk fra København. Helstatspolitikken kom i sterk konflikt med interessene til den norske borgerstand på 1700-tallet.⁹ Og det kan virke direkte kontrafaktisk å ta til orde for statsutvikling nedenfra i en periode med særs autoritære og toppstyrte regimer. Gjennombruddet for maktstaten på 1600-tallet – også kalt skatte- og militærstaten – smalnet det politiske handlingsrommet for befolkningen, vil mange hevde. Innføringen av eneveldet i Danmark-Norge i 1660 betydde at all makt i prinsippet skulle ligge hos kongen. I Norge fram til 1814 og i Danmark fram til 1849 fantes det ingen representative politiske organer med beslutningsmyndighet utenfor kongen og hans rådgiverkrets, og sentral- og lokaladministrasjonen var ment å fungere som redskaper for den personlige kongemakten.

Ikke desto mindre vil jeg i dette arbeidet vise til forhold som grunnlegger et nedenfra-perspektiv. Også bøndene under enevoldstiden maktet å skaffe seg et rom for politisk innflytelse. Sentralmakten ble tvunget til mer eller mindre å akseptere visse former for motstand og opptøyer, og det ble utviklet arenaer – politiske møtesteder – der statens representanter og representanter for folket etter forhandlinger fant fram til kompromisser og omforente løsninger om skatter. På 1700-tallet ble det tydelig at den dansk-norske statsmakten måtte sette et tak for skatter og avgifter. Enda mer bidro en norsk tradisjon for legalisme til å sette rammer for samhandling mellom stat og befolkning. Både elite og allmue søkte å

9 Collett & Frydenlund 2008.

anvende lov og rett for å appellere til sentralmakt og embetsverk, eller som strategier i konfliktfylte møter med andre sosiale grupper eller embetsmenn, eller i konflikter med regimet sentralt. En tradisjonsrik rettskultur som ble brukt både av elite og allmuen, formet altså statsutviklingen. Mot slutten av perioden – særlig etter 1750 – bidro norske embetsmenn, næringsborgere og bønder til at eneveldet måtte modereres, og at staten måtte omdefineres til et fellesskap og et kollektiv. Framfor alt vant ytringsfriheten fram som ideal og realitet, i alle fall i årene 1770–1799. Kampen mot det korrupte embetsverket sprang også ut fra opplysningstidens idealer og det nye sivilsamfunnet. Denne kampen eller selvransakselsen ble mest effektivt ført av embetsmennene selv. I 1814, etter en lengre tid med omkalfatring av politiske ideer og normer, hadde ikke eneveldet særlig legitimitet blant tale- og skriveføre nordmenn av ulike sosiale lag. Eneveldet var modent for fall da prins Christian Frederik innledet sin norske reisning mot Sverige vinteren 1814.¹⁰

To modeller

Forholdet mellom stat og innbyggere kan vurderes ut fra to synsvinkler: maktstatsperspektiv og interaksjonsperspektiv. Det første perspektivet betyr monolog, befalinger, instruksjoner, ordre, overvåking, kontroll, disiplinering ovenfra og ned. Her gjelder det at staten styrer ved bruk av makt- og tvangsmidler overfor «undersåttene» og tar bare mindre hensyn til interesser og behov nedenfra. Det andre perspektivet innebærer dialog, felles interesser, samhandling, forhandlinger og kompromisser. Det impliserer at staten styrer med støtte og tilslutning fra eliter og brede sosiale lag.

Ingen av disse to kjente styringsprinsippene kan gjøres enerådende, eller omvendt forkastes. De er idealtyper, generalisert, forenklet, der variasjoner og avvik ikke får plass. Det vil alltid være snakk om vektlegging av det ene prinsippet i forhold til det andre, ikke om definitive valg for historikerne. Riksstyret og forvaltningen ca. 1500–1800 utnyttet begge strategiene i møte med undersåttene. De ulike tilnærmingene lot seg også

¹⁰ Dørum 2017a, 2017b.

forenes og blandes sammen. Makt og dominans som strategi innebar også å søke å integrere befolkningen i styre og stell for å lette gjennomføringen av upopulære vedtak. Forhandlingslinjen dreide seg like mye om å forhindre motstand og opprør som å dele felles interesser, verdier og normer. Sammen skapte slike politiske strategivalg rom for statsutvikling nedenfra. Hva slags stat står vi overfor ca. 1500–1800?

Den lovstyrte og byråkratiserte staten

Eneveldet som ble innført i Danmark og Norge i årene 1660–1661, innebar at kongen fikk samlet i sin hånd all statsmakt – både utøvende, lovgivende og dømmende. Frederik 3. hadde med sitt statskupp revet adelen ned fra maktposisjoner. Det danske riksrådet, dominert av det øverste adelssjikt, var blitt avskaffet. Adelen hadde mistet sin monopolstilling på høye embeter, og hæren hadde kommet under kongens kontroll. Adelen hadde ikke lenger organer og institusjoner som kunne kreve innflytelse over politikk og lovgivning. Maktfordeling mellom konge og adel nedfelt i håndfestninger, gikk ut av historien for alltid.

Eneveldet kan sees som kulminasjon av en prosess som hadde pågått siden 1530-årene. Siden da hadde staten gått over fra å være en domenestat til å bli en maktstat. Dette manifesterte seg i nye ideologiske begrunnelser for å gjøre allmuen til lydige undersåtter, forbud mot opprør og konkretisering av lydighetskrav overfor konge og øvrighet. Regjeringen og embetsverket formidlet forestillingen om at syndige handlinger begått av den enkelte ville ramme land og folk i form av Guds straffedom. Gud gjengjeldte nådeløst og kollektivt, og derfor måtte stat og samfunn straffe enkeltindivider hardt for å mildne Herrens vrede. De styrende innførte streng sensur, søkte å forme tanker og sinn, stilte seg bak økt kriminalisering av trolldom og seksuallovbrudd, og det ble i løpet av 1600-tallet gradvis gjennomført praksis med dødsstraff for alle drap med unntak for våde og nødverge, slik Christian 5. norske lov av 1687 slo fast. Dette kom sammen med byråkratisering, militarisering og skatteopptrapping, noe som betydde store omveltninger.¹¹

¹¹ Dørum 2016 a, 2016b; Sødal 2019.

Det nye prinsippet om at kongen sto over loven og bare var ansvarlig overfor Gud, skapte ikke et lovløst samfunn eller et despoti. Eneveldet kom til å følge tradisjoner med å knytte styre og administrasjon til lov og rett. Politiske og administrative beslutninger ble begrunnet med lover og rettsprinsipper.¹² I noen grad kom eneveldet til å skape tryggere rammer for befolkningen. Slutten av 1700-tallet innebar gjennombruddet for rettsstatsprinsipper, men utviklingen begynte allerede på 1600-tallet. Enda viktigere var at kongemakten på 1600-tallet i stor utstrekning makttet å bryte ned systemet med at lokale embetsmenn var adelstjenere, det vil si tjenere under adelige lensherrer. Dette hadde vært patron-klient-systemer som stimulerte både lensherrer og fogder til å gjøre seg skyldig i maktmisbruk i form av ulovlige avgifter, ekstra pålegg, utnyttelse av kreditt og handel til å levere dårlige varer, ta skyhøye renter og så videre, noe som rammet allmuen. Fogder som tjente lensherrer lojalt og vel, måtte demonstrere oppfinnsom evne til å trekke ut økonomiske ressurser fra bønder og fiskere, samt drive lønnsomme næringer. Lensherren måtte kunne belønne fogder sjenerøst, men også straffe dem strengt om de ikke oppfylte forventningene.

Da lensherrene i 1660-årene ble erstattet av et mer differensiert og spesialisert embetsverk, forsvant noe av grunnlaget for det patrimoniale samfunnet. Og et profesjonalisert embetsverk skulle komme til å forvalte mye av eneveldets makt. En viktig reform meldte seg med rangforordningen av 25. mai 1671. Et finmasket system med rangtitler sprengte rammene for adelskap og adelen som stand. Slik den danske historikeren Peter Henningsen får godt fram, betydde det innføringen av et nytt æressystem. Rang og titler var ikke lenger bundet til hva slags stand man tilhørte. Adelskap framsto ikke lenger som en inngang inn i æreshierarkiet. Det som gjaldt heretter, var tjeneste i statsadministrasjonen. Fra 1679 kunne borgerlige embetsmenn få adelige privilegier for seg selv, hustru og barn, og fra 1693 fikk betjentene i de tre første rangklassene arvelig adelskap for seg og etterkommere.¹³

12 Bøggild-Andersen 1936.

13 Henningsen 2006.

Profesjonaliseringen av embetsverket på 1700-tallet fremmet forestillinger om at saksbehandling, rettsavgjørelser og vedtak måtte grunnes på lover, regler og prosedyrer. Ola Teige har dokumentert hvordan kammerrettsordningen av 1684, og en ny forordning i 1720 som forsterket prinsippene, skjerpet regler for regnskap og orden for å forebygge underslag, kassamangel og regnskapsrot. To forordninger – i 1690 og 1739 – skjerpet straffen for forsettlig underslag.¹⁴ Skatteinnkrevningen ble i 1660 skilt ut som en egen etat under Skattkammerkollegiet, og fra 1662 skulle fogdene stå direkte ansvarlig for dette kollegiet. I tillegg etablerte det nye regimet stiftamtstuer i stiftsstedene i Norge, og de skulle foreta kontroll og utarbeide større regnskap. Fogdene skulle heretter avlevere sine regnskaper via stiftamtstuen til den kongelige administrasjonen, utenom lensherrer eller amtmenn.¹⁵

Eneveldet understreket tydeligere enn før at en embetsmann måtte bli utnevnt av kongen. Embetsmennene var kongens menn, ingen andres. Under eneveldet ble alle over fenrik i hæren, alle over rorskarer (røyeter) i tollvesenet, og alle over kontorskrivere, fullmektiger og personlige kapellaner, regnet til embetsstanden. Det betydde at viktige sider ved det patrimoniale systemet ble svekket. Patronene – lensherrene – forsvant, og embetsmennene måtte forholde seg direkte til kongen og sentraladministrasjonen. Til dette kom at regjeringen i København i 1670- og 1680-årene søkte å forby embetsmenn å drive næringsvirksomhet. Kampen rettet seg først mot tollerne, som alt i tollrullen av 1671 ble møtt med handelsforbud. I forordningene av 1686 og 1688 ble handelsforbudet utvidet til flere embetsmannsgrupper – amtmenn, fogder, sorenskrivere og prester, i tillegg til tollerne.¹⁶

Samtidig er det klart at embetskjøpmenn fortsatte å prege 1700-tallet, om i mindre grad enn tilfellet hadde vært på 1600-tallet. Embetskjøpmennene kunne utnytte sitt embete, sine sosiale nettverk og sin posisjon i lokalsamfunnet til å bygge opp en profitsterk næringsvirksomhet.¹⁷ Likevel aner vi en utvikling mot at embetsverket utover på 1700-tallet ble mer

14 Teige 2014.

15 Nakken 2000: 25 ff.

16 Rian 1997.

17 Sandvik 1975; Teige 2014.

lovstyrt og mindre styrt av patron–klientrelasjoner. Profesjonaliseringen av embetsverket og byråkratiseringen kom ovenfra. Dette var initiert av konge, regjering og sentraladministrasjon. Men også befolkningen la premisses for denne utviklingen i form av klager, forventninger og motstand.

Lov og rett som strategi

Alle sosiale grupper kom til å videreføre forestillingene og strategien om at gammel og god rett, «fra arilds tid», ikke må røres. Det gjaldt hele perioden 1500–1800. Til dette kom forestillingen om at kongen skulle respektere og overholde privilegier og rettigheter som grupper og enkeltpersoner hadde fått. Det gjaldt hva adel, borgere og geistlige som grupper hadde fått av privilegier så vel som personlige særretter og monopoler. Forsvaret av hevde vunne rettigheter oppfattet både kongen, regjeringen, embetsverket og innbyggerne som legitime interesser. Loven måtte alle følge og underordne seg – kongen og øvrigheten så vel som storfolk og allmue. For bøndene ble legalismen det ideologiske grunnlaget i kamp mot nye offentlige byrder. Instrumentelt og strategisk tjente kongetroskapskapen og forsvaret av gammel lov og rett, sammen med personlig rettet kritikk mot en enkelt embetsmann eller flere, godt som offisielle tale- og skrivemåter. Dette kunne riksstyret tåle å høre. Det betyr på ingen måte at befolkningen i mange lokalsamfunn ikke innså at skatte- og militærkravene kom fra kongen, og ikke sjelden fant allmuen allierte i embetsmenn når trykket ovenfra ble for tyngende. Vi kan altså ikke utelukke på noen måte at bøndene i realiteten opponerte mot sentralmakten.

Loven hadde primat, og en legalisme la sterke føringer på konflikter og løsningen av dem. Drapsprosessen i Norge fra slutten av 1200-tallet og til langt ut på 1600-tallet kan tjene som et eksempel. Her gjaldt det strenge rettsregler som drapsmenn måtte etterleve om de skulle få grid og leidebrev av kongen og ha mulighet for å komme fram til et forlik om bøter med den dreptes etterlatte. En skulle lyse drapet på seg i vitners nærvær og ellers følge ritualiserte handlinger og prosedyrer. Her fulgte krav om offentlighetsprinsipp.¹⁸ Videre forutsatte krav på eiendom, slik

18 Imsen 2009.

som odelsrett og bygselrett, som endte med tvister, presise lovtolkninger av bygdas gode menn så vel som av de stridige partene selv.

Folkelig motstand mot nye skatter og avgifter fortonte seg som lovkonservervisme. En viste til at en ville forsvare gammel lov og rett mot urett og maktovergrep som skulle ha vært begått av fogder og andre embetsmenn. Legalismen vedvarte etter middelalderen og dannet rammer for samfunnslivet i Norge også i enevoldstiden. Å gjøre opprør med loven i hånden, ga legitimitet og rettferdiggjorde protester og motstand. Gammel lov og rett og hevdvunne friheter fra «arilds tid» gikk igjen i argumentasjonen da bøndene i Oppdal i 1752 og bøndene i Lærdal i 1799–1802 gjorde opprør mot militærplikt.¹⁹ Alt i 1730-årene hadde bønder i Lesja og Dovre protestert mot det samme, og protester i Lærdal i 1750-årene innvarslet opprøret som kom senere. Det at opprørerne vant sympati og støtte fra både det sivile og det militære embetsverket skyldtes at legalismen kunne hevdes som prinsipp rundt hevdvunne særretter i møte med en dansk-norsk enevoldsmakt som hadde presset de militære ytelsene langt på 1700-tallet. Dette førte også til at kongen etter ritualiserte handlingsmønstre i 1752–1753 gikk langt i å senke straffene som bøndene og soldatene hadde fått for brudd på militær lovgivning som gjaldt desertering. Legalismen fortsatte på 1600- og 1700-tallet å sette rammer for det dansk-norske regimet med hovedsete i København. Lov- og rettstenkningen åpnet opp for ulike typer av motstand som nok kunne føre til straff og reaksjoner, men som også kunne utløse innrømmelser fra sentralmakten.

Skattene og militariseringen

Historien om skattene og militarisering er interessant. Slik jeg ser det, kom motstanden nedenfra til å begrense statens ressursuttak og holdt skattetrykket nede. Dette måtte uvilkårlig innsnevre statens rammevilkår. Fram til slutten av 1500-tallet lot det seg ikke gjøre å holde oppe en varig krigsøkonomi og føre rikene i hyppige kriger over lengre tid. Fred ble referert til som en forventet normaltilstand og det som var klart

¹⁹ Dørum 2022.

ønskelig, både av nordmenn og dansker. Også det danske riksrådet søkte å motsette seg krig og ekstraskatter.

I landsloven av 1274 hadde bøndene fått gjennom at kongen ikke kunne innføre nye skatter – i tillegg til den etablerte leidangsskatten – uten at en bonderepresentasjon samtykket til det.²⁰ På 1200- og 1300-tallet så vel som på 1500- og 1600-tallet brukte bøndene gammel lov og rett og hevdvunne rettigheter som en vellykket strategi mot mye skatter og avgifter. Landsloven av 1274 hadde slått fast at bare leidangsskatt skulle gjelde om ikke bøndene gikk med på noe annet. Fra 1274 til begynnelsen av 1500-tallet var leidangsskatten nesten en enerådende skatt, med unntak av beskjedne slottsavgifter (hestegangsavgift, fôring, smørskatt, vedskatt, arbeid m.m.) særlig rundt Båhus, som dukket opp på midten av 1400-tallet og som det ble flere av etter hvert. Rundt 1450 betalte bare selveiende bønder rundt festningene slottsavgifter. På 1500-tallet etablerte slottsavgiftene seg som faste jordeboksavgifter i ulike regioner.²¹ Mer betydning fikk ekstraskatter som utfareleidangen og gjengjerden som kongemakten innimellom skrev ut på 1300- og 1400-tallet. Likevel var skattenivået beskjedent fram til begynnelsen av 1500-tallet, samt også i store deler av 1500-tallet. Dette henger nøye sammen med bondemotstanden og myndige lokalsamfunn.

Gjennom hele 1500-tallet og til langt inn på 1600-tallet kom bygdefolk til å forsvare bondeluten, det vil si firedelingen av tienden. Bøndene hadde rådd over en fjerdedel av tienden som skulle brukes til hjelp for de fattige. Dette skjedde til tross for at riksstyret i den danske kirkeordinans i 1537, som også ble gjort gjeldende i Norge, slo fast en tredeling mellom konge, biskop og sogneprest. I 1550 måtte påbudet innskjerpes av kongen, før han i 1553 kortvarig innrømmet bøndene fjerdedelen. Senest i 1578 stadfestet han på nytt tredelingen, og forsøkte å drive den upopulære reformen igjennom. Klager og rapporter fra ulike deler av landet vitner om at bondeluten fortsatte å være praksis gjennom 1500-tallet og ut på 1600-tallet. Ennå i 1661 tok bøndene i Mandal len ut sin bondelut. Innarbeidingen av tredelingen ble innført flekkevis og gradvis i de ulike

20 Holmsen 1976.

21 Bjørkvik 1996.

delene av landet. Bøndene argumenterte med å vise til gammel lov og rett og hevdvunne rettigheter. Kongene hadde jo lovet å overholde Hellig-Olavs lover.²²

Kampen mot skatteopptrappingen kom også til uttrykk i klagene som Bjelke-kommisjonen mottok i 1630-årene fra hele landet. Her må det understrekes at bøndene instrumentelt og strategisk i mange tilfeller ikke klaget over de nye skattene, men over ulovlige avgifter og skatter som fogdene hadde krevd inn. Klagene førte til at det ble satt en fast embetslønn for fogdene, i tillegg til at riksstyret innførte strengere regler for embetsførsel og regnskaper.²³ Dessuten bar de mange protestene bud om at forhandlinger og dialog var nødvendig for å unngå at motstanden akselererte.

På begynnelsen av 1500-tallet begynte riksstyret i København en mer målbevisst praksis med å pålegge ekstraskatter – kalt «landehjelp», «pengeskatt», «utbudsskatt», «krigsskatt», «brudestyr» og «prinsessestyr». Først fra 1620 ble denne landskatten årvisst og dermed hovedskatten i Norge.²⁴ Imidlertid begynte økningen i ekstraskattene å skyte fart rett før 1600. Fra slutten av 1500-tallet til 1660 fant det sted en seksdobling av skattenivået, slik Øystein Rian har beregnet.²⁵ 1670-årene markerte høydepunktet. Imidlertid har Rian framhevet at myndighetene etter freden i 1679 kom til å legge fredskattenivået høyere enn noen gang, og krigsårene i 1709–1720 gjorde at skattene skjøt opp til nye høyder.²⁶

Samtidig er det klart at skattene som hvilte på bøndene, flatet mer og mer ut etter 1750.²⁷ Stein Tveite har brukt oppgaver fra 1785/1788 som et eksempel. Målt i skattetrykk per innbygger, svarte de danske bøndene fire ganger så mye som de norske. I 1780-årene falt det 10 riksdaler i matrikkelskatt på hver dansk bonde, mens gjennomsnittet for den norske bonden var 3 riksdaler. I tillegg måtte den danske bonden yte 1 riksdaler for hver av dem i husholdet som var over 17 år.²⁸ Dette regnestykket

22 Sogner 1961–63.

23 Fladby 1963.

24 Holmsen 1979: 76 ff.

25 Rian 1995: 158 ff.

26 Rian 1992.

27 Rian 2022.

28 Dyrvik & Tveite 1980.

kan modifiseres når en tar med i betraktning de militære byrdene. Kåre Lunden har nettopp løftet fram at mens norske soldater måtte gjøre militærtjeneste, innenfor et system som tenderte mot allmenn verneplikt, brukte riksstyret vervede styrker i Danmark.²⁹ Finn Erhard Johannessen trekker fram at 32 500 norske menn var innrullert i hæren rundt 1750, det vil si 40 prosent av de utskrivningsdyktige i de aktuelle aldersgruppene. Ordningen med soldatlegder (hver legd besto av en gruppe gårder) ble i årene 1717–1718 varig intensivert. Gårdene i legden måtte underholde to soldater, mot én tidligere. Dette sto ved lag ut enevoldstiden. Likevel var byrdene for soldatbefolkningen overkommelige, ikke minst for matrosene langs kysten som slapp unna eksersisene. Dernest understreker Johannessen at soldatene skapte etterspørsel etter varer og tjenester og stimulerte til økonomisk utvikling i flere lokalsamfunn, særlig i byene.³⁰

Ny motstand mot påleggene

Hvorfor fikk nordmennene lavere skatter enn danskene? På 1600- og 1700-tallet kom ekstraskattene til å utløse organiserte bondeaksjoner. Det gjaldt under den skånske krigen i årene 1675–1679, under den store nordiske krig i årene 1709–1720, i forbindelse med revisjonen av matrikkelen i begynnelsen av 1720-årene, og dessuten i årene etter 1762, da ekstraskatten ble utskrevet som en del av krigsforberedelsene til sjuårskrigen mellom flere stater på kontinentet. Dagskatten var en ekstraordinær skatt som ble innført i 1712 for å finansiere krigføringen under den store nordiske krig. Organisert nekt og protester, som blusset opp i Hallingdal, Sogn, Jæren og Dalane, presset myndighetene til retrett. Dagskatten tok slutt etter 1715.³¹ På tross av myndighetenes forsikringer ville matrikkelen som var planlagt etter den store nordiske krig i praksis ha gjort krigsskattene permanente, slik Trond Bjerås har dokumentert ved nye beregninger. Bjerås' hovedpoeng er at matrikkelens fall dermed bidro til å holde skattene relativt moderate utover på 1700-tallet.³² Ekstraskatten var en

29 Lunden 2002.

30 Johannessen 2022.

31 York 2010.

32 Bjerås 2014a.

koppskatt som ble innført i 1762 for å finansiere nøytralitetsvernet under sjuårskrigen. Skatteyderne oppfattet det særlig upopulært at bare selv-eiende bønder skulle betale skatt, mens godseierne skulle svare skatt for sine leilendinger. Alt i 1765 måtte myndighetene redusere skatten, før de i 1772 valgte å avskaffe den helt. I Danmark og hertugdømmene lyktes det derimot staten å innarbeide ekstraskatten.³³ Knut Mykland hevdet i sin tid at Norge mer og mer ble et lavskatteland utover 1700-tallet. Han forklarer det med den økende dialogen mellom konge og sentralmakt og undersåttene på den andre, og utviklingen av en rettsstat, trass i eneveldet.³⁴

Like mye skyldtes skattetaket og utflating av skattebyrden den motstanden som bøndene mobiliserte på 1700-tallet, slik jeg ser det. En slik mulighet fantes ikke for de danske bøndene. Mange av dem var festebønder under godseiere, og hadde et temmelig begrenset politisk og sosialt handlingsrom, slik ikke minst den danske historikeren Claus Bjørn i sin tid hevdet.³⁵ I Norge synes den folkelige motstanden i løpet av 1700-tallet å ha kommet i mer organiserte former med lederskap og aksjoner som favnet over en rekke bygdelag. Ifølge sognepresten i Ås, i et brev fra 1804, begynte gjerne misnøye og protester med «Rygtespredning» og «sterke og modige Ord fra de mest fremfusende Karles Læber». Så kunne ordene «sprede sig som Ilden», og mange kunne la seg «gribe og henrive med i Misnøjens Vind». Men presten legger til at det var «Sædvane» blant bygdefolket å samles på enkelte gårder eller på kirkebakken for «at gjøre Raadslagning om hvorledes de kunde faae sin Vilje igjennem». Han forteller videre at allmuen hadde et lederskap «med forbindelser til andre Bøgders store Mænd». Sognepresten uttrykker til slutt: «Bonden er klog. Han skrømmer ikke frem Soldaten og Comendanten. Den strid vil han jo aldri vinde.»³⁶

Mobiliseringen under den store nordiske krig, og enda mer i 1760-årene, nådde ut til mange regioner og lokalsamfunn. Selv om bygder ikke alltid direkte samhandlet, inspirerte de hverandre, og det var betydelig kontakt og klare forbindelser over bygdegrensene. I 1780- og 1790-årene

33 Sandvik 1975.

34 Mykland & Bagge 1987.

35 Bjørn 1981.

36 Frogn kommunearkiv, eldre arkiv, notat fra sogneprest Frederich Carl Lange, datert 4. nov. 1804.

var det tydelig at lokalsamfunnene rundt Oslofjorden samarbeidet om å gjennomføre en kullnekt mot Moss jernverk og eieren Bernt Anker. Sammen med et embetsverk som søkte å knuse Anker, vant bøndene kampen om å slippe å levere kull til lave priser. De fikk bedre betalt og tvangen forsvant.³⁷

Motstanden mot militærtjeneste i Oppdal i 1752 og i Lærdal – som foregikk over mange tiår, men var særlig konsentrert til 1799–1802 – førte til nederlag for oppdalinger og lærdøler. Ikke desto mindre skremte militær opprørene konge og regjering. Også i Dovre, Lesja og Valdres kom det i stand lignende aksjoner. Alt tyder på at disse aksjonene rettet seg mot sentralmakten, ikke det lokale embetsverket. Støtten fra embetsmenn kom blant annet fordi bøndene fremmet legitime interesser – hevdvunne privilegier som fritak for militærøvelser i fredstid tjente som vederlag for vedlikehold av fjellveier, samt plikt til å skyss embetsmenn og andre reisende, i tillegg til å befordre post over fjellet. Oppdalingene hadde hatt fritak som kunne føres tilbake til Erik av Pommeren og slutten av 1300-tallet. Det var nettopp støtten fra et sivilt og et militært embetsverk som gjorde at riksstyret valgte å skåne oppdalssoldatene for spissrotgang og flere års fengselsstraff og reduserte fengselsstraffen til lite eller ingenting, og det endte med at oppdalsbøndene fikk redusert bøtene de skulle ha betalt kongen.³⁸

Lofthusreisningen i 1786–1787, oppkalt etter lederen Kristian Lofthus, markerte det største norske opprøret uten sidestykke. Det hadde tyngdepunkt i Telemark og Agder, og sprang ut av det bøndene oppfattet som maktovergrep og økonomiske urimeligheter fra både embetsmenn og arendalsborgere. Sorenkrivere ble beskyldt for å ta seg godt betalt med gebyrer for embets handlinger, særlig gjaldt det når de skrev rettsdokumenter som hadde brede marger, store bokstavtegn og luftige linjer over mange sider. Det var betaling per ark eller side. Sogneprestene i Telemark viste oppfinnsomhet når de påla bøndene ekstra avgifter i tillegg til tinden. Fogdene krevde en rekke småskatter som for hvert år ble ulovlig forhøyet. Mest rammet kritikken fra bøndene trelasthandlerne i Arendal.

37 Dørum 2006.

38 Dørum 2022.

Ifølge bøndene utnyttet arendalsborgerne sitt reelle monopol på å drive trelasthandel til å sette høye priser på varene, prise ned tømmer og arbeid som bøndene hadde skulle ha betalt for, ta seg høye renter og godt betalt for skatteforskutting og varekreditt. Bøndene måtte gå fra gård og grunn og arendalsborgere overtok eiendommene, ble det fortalt.³⁹

Kristian Lofthus satte opp flere klagebrev på vegne av allmuer i store områder. To ganger fikk han audiens hos kronprinsen, og han fikk i stand en tredje reise til København sammen med 34 bondeutsendinger. Kristian forsøkte å bevege kronprinsen til å få embetsverket til å undersøke klagen. Selv tilbød han seg å ta opp tingsvitner. Frederik etterlyste bevis og ville ikke imøtekomme allmuens bøtter.⁴⁰ På den tredje reisen til kronprinsen trakk Kristian seg før de kom til hovedstaden, fordi det var blitt utstedt arrestordre på ham. To av klagebrevene (supplikker) samlet så mange som 472 underskrifter fra allmuemenn. Høsten 1786 og vinteren 1787 forsøkte myndighetene å fengsle Kristian, men han ble stadig vekk beskyttet av store bondeflokker. I desember fikk han samlet en bevæpnet bondehær på flere hundre som satte seg fore å drive gjennom lov og rett, og det gikk rykter om at bøndene ville storme byene Arendal og Kristiansand. Militære styrker ble sendt til Lillesand. Fjorten dager før jul fikk Lofthus løfte på fem ukers leide. Etter flere forsøk lyktes det å fange ham i mars 1787. Reisningen nådde dramatiske høyder da en stor bondehær på minst 1000 mann i mars 1787 møtte 200 bondesoldater og 80 vervede soldater. Soldatene tvang fram utlevering av fogden som bøndene hadde fanget som gissel for å bytte til seg Kristian. Mars 1797 ble begynnelsen på et langt fengselsopphold for Kristian på Akershus festning. Det endte med livsvarig fengsel for lederen Kristian og mindre fengselsstraffer for 13 andre i 1792, og stadfestet av Høyesterett to år senere.⁴¹ I 1797 døde han bak murene. Opprøret demonstrerte både ledelse, organisering og samarbeid over grensene, og det ble ytret en klar folkelig klassetenkning. Opprørerne hevdet at bøndene var den nærrende stand, og at borgerskapet og embetsmennene utgjorde den tærende stand. Lofthusreisningen rommet også et større innslag av systemkritikk, i og

39 Dyrvik & Feldbæk 1996: 60 ff; Sverdrup 1917; Sætra 1980.

40 Rian 2007.

41 Rian 2007.

med at både sportelsystemet som sorenskriverne levde av, og kjøpmenenes monopol på trelasthandelen, ble hevdet å være dypt urettferdig og skadelig for bøndene.

Kristan Lofthus døde som en knust mann bak murene, men opprøret tvang fram innrømmelser fra sentralt hold. Regjeringen nedsatte en undersøkelses- og domskommisjon som fra 1787 undersøkte klagen fra bøndene mot embetsmenn og arendalsborgere om maktmisbruk og ulovligheter. Kommisjonen ga uttrykk for at de hadde forståelse for klagen, og to embetsmenn ble suspendert og stiftamtmanden ble fradømt sin stilling. Mest kritisk var kommisjonen mot arendalborgerens monopol og framferd mot allmuen. I 1789 ble det opprettet en konvensjon som skulle sikre trygg fløting og rensking av vassdragene for framtiden. I 1792 falt det dom over trelasthandlerne som måtte betale bøndene erstatninger for de høye prisene de hadde tatt på kjøpmannsvarene. I 1795 kom det et reskript som regulerte trelasthandelen, kjøpmannshandelen og regnskapsførselen mellom partene. Man søkte også å myke opp monopollet til trelasthandlerne. Da var alt det danske kornmonopolet i 1788 avskaffet, og samme år hadde et nytt sportelreglement gitt strengere rammer for hva embetsmennene kunne kreve.⁴²

Den legalistiske strategien som omga opprøret i de første fasene, sikret Lofthus og tilhengerne hans lenge en legitimitet. Kronprinsen måtte ta imot bøndenes sendeferd. Samtidig kan vi tale om endringer i forholdet mellom sentralmakt og lokalsamfunn i løpet av 1700-tallet. Vi må se de store innrømmelsene fra sentralmakten i København i lys av sterkere organisering av interesser i lokalsamfunnene. Dette hang i sin tur sammen med at bondekommunen opplevde å bli revitalisert.

Bondekommunens renaissance

Leser vi tingbøker og fogderegnskapene i tidsrommet 1662–1814, trer det fram et bilde av myndigheter og allmue som stadig vekk forhandlet om skattefordeling, bygging av veier og bruer, vedlikehold av kirkebygg. Selv om lettelsene, utsettelsene og omfordelingene av skattene var beskjedne,

42 Sætra 1980.

så betydde det en viss grad av integrasjon i styre og stell. I saker om bygging og vedlikehold av bygg, bruer, veier, bygdemagasiner og bruken av allmenning kunne tingallmuen få avgjørende betydning. Bygdefolket satt med kompetansen og håndverkerne. På 1700-tallet ble det lokale selvstyret styrket. I 1739 og 1741 forordnet riksstyret fattig- og skolekommisjoner med 3–5 bonderepresentanter. Før 1814 kom sognekommisjoner og bygdekommisjoner til å erstatte betegnelsen fattig- og skolekommisjon i ulike deler av landet, og kommisjonene fikk flere medlemmer og noe bredere sosiale sammensetning. I Trøndelag og Nordland var bygdekommisjonen blitt innført i 1790 i forbindelse med innføringen av et offentlig fattigvesen, og da som en administrativ forenkling av ordningen med skole- og fattigkommisjoner som Østlandet og Vestlandet hadde hatt henholdsvis siden 1740- og 1750-årene. Samtidig syntes den trønderske bygdekommisjonen å være beredt til å ivareta og forvalte en rekke kommunale oppgaver, ikke bare dem som gjaldt skole- og fattigstellet. Den tok ansvaret også for reguleringen av allmenningen, vedlikeholdet av kirkebygningene, bruene og småveiene, samt for å fremme ønsker i lokalsamfunnet. På Østlandet hadde bygde- og sognekommisjoner vokst seg naturlig på slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet, i og med at bondekommunen fikk reist bygdemagasiner og søkte å sikre forsynings situasjonen med hensyn til korn.⁴³

Fra 1816 ble det vanlig å utvide bygde- eller sognekommisjonene, som hadde bestått av sogneprest, lensmann og fire medhjelpere, med bygdas valgmenn, og som telte alt fra én til tre–fem personer. Etter loven skulle utvidelsen med valgmenn gjelde skolekommisjoner, men det smittet også over på bygdekommisjonen. I praksis kom flere bygder til å utvide bygdekommisjonene med enda flere menn. Sogne- og bygdekommisjonene kom til å representere lokalbefolkningen i ulike saker som angikk det bygdekommunale fellesskapet. Med utvidelsen av kommunale oppgaver og med bredere sammensetning ble disse kommisjonene politiske skoler for stadig flere av bygdefolket. Enkelte formannskaper fortsatte å skriftfeste møter og forhandlinger i samme protokoll som den sognekommisjonen hadde brukt. Kontinuitet fra 1700-tallet er sterk i årene etter 1837,

43 Dørum 2013.

selv om bygdekommunen ble utstyrt med langt større formell makt og myndighet og lokalsamfunnene fikk beslutningsdyktige politisk-administrative organer i formannskap og kommunestyre.

På 1700-tallet revitaliserte lokalsamfunnet bruken av bygderepresentasjoner på 6, 12 og 18 menn som bygde på en arv – nemnder og kommisjoner som hadde preget tidsrommet ca. 1274–1600. Disse nye bygderepresentasjonene fungerte litt annerledes ved at de kom til å uttale seg i møte med øvrighetspersoner. De drev også forhandlinger med embetsverket om avgifter og ytelser til enkelte embetsmenn, og om gjennomføringen av lokaloffentlige oppgaver, slik som bygging og vedlikehold av bruer, veier og kirkebygg, organisering av fattig- og skolevesen. Bygderepresentasjonen synes å ha tjent som modell for formannskapet som ble innført i 1837.⁴⁴ Endelig har Trond Bjerkås dokumentert en vitalisering på 1700-tallet og tidlig 1800-tallet av det jeg vil kalle «kirkekommunen», det administrative fellesskapet som biskopen og sognepresten delte med bøndene rundt lokalkirkene, skolen og fattigvesenet, og til slutt også bygdemagasinet. Ikke minst møttes prest, noen ganger også biskop, og allmuerepresentanter for å drøfte både praktiske tiltak vedrørende ansettelse av omgangslærere, fordeling av legdslemmer, vedlikehold av kirkebygg, innkreving av tiende, disponering av kirkekasse, bygging av bygdemagasin, samt spørsmål om ekte tro, rett kristen livsførsel og gode kirkeritualer.⁴⁵ «Kirkekommunen» utviklet seg på 1700-tallet til å bli langt viktigere enn «rettskommunen» knyttet til tinget og retts- og skatteforhandlingene der.

Det korrupte embetsverket og kampen mot det

Sentralt i bondemotstanden på 1500- og 1600-tallet var misnøyen med embetsmenn. Dette ble også en del av bondemotstanden på 1700-tallet og fram mot 1814. Lofthusreisningen ble et oppgjør med flere lokale embetsmenn og enda flere arendalsborgere i 1786–1787 rundt maktmisbruk og økonomiske ulovligheter. I samme kategori kommer haugianernes

44 Dørum 2013.

45 Bjerkås 2021.

fordømming av og anklager mot presteskapet og til dels også mot næringsborgere i 1796–1804. Hans Nielsen Hauge satte fram påstander om at geistligheten var griske og maktbegjærlige, og dette fikk klangbunn i byer og bygder. Arkivene fra sentralmakten på 1600- og 1700-tallet viser at det kom inn mange klager fra allmuen som rettet seg mot embetsmenn som gjorde seg skyldig i maktovergrep, beriket seg på bekostning av befolkningen i form av ulovlige avgifter, pålegg og sportler, var korrupte og brøt loven. Regjeringen og sentraladministrasjonen var godt kjent med problemene.⁴⁶

«Fanatikere» av Adolph Tidemand fra 1865–66. I årene 1796–1804 kom flere embetsmenn og andre kondisjonerte, men også en del av bygdeallmuen, i Norge til å oppfatte Hans Nielsen Hauge og haugianerne som fanatiske. Samtidig er det klart at haugianerne med sin store oppslutning og sine forgreninger i en rekke vennsamfunn i ulike deler av Norge, representerte den største faren som dansk-norske eneveldet noen gang skulle oppleve. Hauge og haugianerne gikk til angrep mot både presteskapets tros- og forkynningsmonopol og den rådende samfunnsorden basert på privilegier og stand. Enhver som hadde kallet og evner, burde få forkynne eller drive handel, skipsfart og industri, var Hauges budskap. I dette lå det sosialt oppbrudd og sosial oppdrift. Foto: Nasjonalmuseet, lisens: CC BY.

⁴⁶ Dørum 2016a.

Undersøkelser gjennomført av historikeren Ola Teige synes å bekrefte at økonomiske misligheter, kassamankoer og bevisste underslag og korrupsjon i enevoldstiden var utbredt. Oppsiktsvekkende nok, sett med dagens blikk, ble det sjelden drevet systematisk kassakontroll. Fra 1683 og langt fram mot 1800 regnet ikke myndighetene i Danmark-Norge regnskapsmangel eller kassemangel som forbrytelser eller veldig alvorlige saker. I noen grad må dette, slik Ola Teige har beskrevet det, sees som et fleksibelt styringssystem der myndighetene ville gi oppbørselsbetjenter en mulighet til å gjøre opp kassamangelen og betale tilbake gjelden. En stor kassamangelsak i 1783 bidro sterkt til at innføringen av en forordning i 1793 som knesatte som prinsipp at embetsmenn ikke måtte blande statlige midler med sin private økonomi.⁴⁷ Ellers har Øystein Rian påpekt at skillet mellom sportler og bestikkelser kunne være lite.⁴⁸ Til slutt ble tollvesenet kjent for både tollsvik og korrupsjon. Tollere og betjenter tok seg betalt for å la kjøpmenn og andre lure unna og få seilt ut trelast uten belastning med toll. Den store opprullingen av tollsvik i Christiania i 1705–1709 omfattet hele eliten og flere ledd i trelasthandelen, og hadde store forgreininger.⁴⁹

Korrupsjonen forplantet seg. Knut Sprauten har dokumentert det sterke samrøret mellom stat og storborgerskap i Trondheim i 1745–1758, representert ved menn som for eksempel Hans Hagerup og Helmer Meincke, og aller mest den styrtrike Hans Hornemann. De fikk forpaktet av staten de enorme tiendeinntektene som all handelen over Trondheim førte med seg. Storborgerne tok mye av overskuddet selv, og med det finansierte de egen virksomhet i bergverk, fiske og trelasthandel, og bandt andre Trondheims-kjøpmenn til seg gjennom pengelån. Men også staten tjente gode penger på denne hestehandelen med storborgerskapet, som måtte vedlikeholde båndene til menn høyt i sentraladministrasjonen ved blant annet bestikkelser og smøring i frykt for å miste tollforpaktingen til andre kjøpmenn i byen.⁵⁰ Kriminalstatistikk som vi får etter 1814, avslører omfattende økonomiske misligheter blant

47 Teige 2006: 262–263.

48 Rian 2003: 108.

49 Teige 2001.

50 Sprauten 1974.

embetsmenn i Norge, noe som Harald Espeli ser som en arv fra eneveldet. Etter 1814, men først fra midten av 1800-tallet, presset det seg fram grep og tiltak for å stoppe ukulturen og skape et hederlig embetsverk.⁵¹ Likevel foregikk det en moralsk kamp i siste del av 1700-tallet som forandret idealene og normene. Kritikken fra tale- og skriveføre menn mot umoralen blant embetsmenn i en gryende norsk skriftoffentlighet ble lagt merke til, og dette fikk konsekvenser.

Opplysningstidens nye idealer – allmennytten og patriotismen

Opplysningstiden var en moralsk revolusjon som fikk virkninger for embetsførelse og statskunst. Etter 1770 finner vi tydeligere ansatser til et sivilsamfunn med borgere som vel så mye definerte de nye idealene og normene som det statsfilosofene og juristene som tjente fyrstestaten gjorde. Selv om det var embetsmenn, næringsborgere og personer fra øvre sosiale lag som skrev, uttalte seg og hevdet meninger, kom disse i ulike måter i opposisjon til eneveldet, standssamfunnet og aristokratiske tenkemåter. Begrepene «borger» og «medborger» slo gjennom fra og med trykkefrihetstiden 1770–1773, som er blitt kalt «tre ville år».⁵² Mange borgere deltok i debatten om trykkefriheten og om hvorfor den var viktig. Den offentlige samtalen gjorde det klart at kongen og regjeringen måtte åpne opp for meningsutvikling og en viss samfunnskritikk. Det brakte fram sannhet, korrigerende det som var feil og ga retningslinjer for hva som var de beste politiske beslutninger. Til dette hørte oppfatningen om at kongen skulle styre etter folkeviljen, eller at de tale- og skriveføre som kunne representere og forvalte folkeviljen.⁵³ Det het at «Alle ting opplyses best ved Stridige Meninger».

I Danmark-Norge kom «medborgere» fra første stund til å omfatte mange. Borgerdydsidealet var uløselig bundet til målet om å tjene allmennytten eller allmennvellet, og ikke la seg styre av egen nytten. Dette idealet la vekt på staten, fedrelandet og helheten, og med dette kom

⁵¹ Espeli & Nilsen 2016.

⁵² Horstbøll, Langen & Stjernefelt 2020.

⁵³ Seip 1958.

de patriotiske borgerne – som man gjerne kalte seg – til å overskride skilnelene mellom stender, kjønn og etniske grupper.⁵⁴ På norsk grunn kom Even Hammer med sitt verk i 1771 – trykt i København – som han kalte *Philonorvagi velmeente Tanker til veltænkende Medborgere*.⁵⁵ Det Nyttige Selskab, som kom i stand i Bergen i 1774, slo fast forventningen om at alle og enhver i selskapet skulle virke «til Medborgeres sande Vel».⁵⁶ I begge tilfeller ble medborgere definert sosialt svært vidt blant norske innbyggere.

Borger og borgerinne ble knyttet til moralske kriterier, slik vi finner hos Tyge Roth i *Tanker om Kiærlighed til Fædrelandet* fra 1759. I fedrelandet levde mennesket som en borger.⁵⁷ Ove Malling ramset opp 18 moralbegreper i sitt verk *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere* fra 1777. Dette var kriterier som kunne knyttes til en patriotisk borger. Moralbegrepene var: religion, menneskekjærlighet, høymodighet, kjærlighet til fedrelandet, troskap mot kongen, kjekt mot, standhaftighet, tapperhet, snillhet, sindighet, edelmodighet, rettferdighet, trofasthet, embetsiver, vinnskipelighet, flid i studier, «Godedighet» og store fortjenester for staten. Malling anså fedrelandskjærlighet for å være den viktigste dyd.⁵⁸

Denne moralske opprustningen som opplysningstiden innebar, fikk konsekvenser også for vurderingen av embetsmenn og hvordan disse bedømte seg selv. I et anonymt skrift fra 1772, med tittelen *Samtale mellem tvende Nordmænd paa Reisen fra Norge til Kiøbenhavn* kan vi lese:

I første samtale spør den ene nordmannen den andre: «Hvad mener du vel, min Broder, det er Aarsag til den Foragt, eller i det ringeste Ringeagtelse, alt for mange Øvrighetspersoner ere i. Dertil, mener jeg, er meer end en Aarsag. Nemlig: 1. Uduelighed, 2. Egennyttighed og Partiskhed. 3. For Ringe Indkomster. 4. Uanstændigt, privat Levnet 5. Indbyrdes Had, Uenighed, Misundelse og Efterstræbelse imellem Embedsmændene.»⁵⁹

54 Damsholt 2000: 109.

55 Hammer 1771.

56 Espelid 1974: 105.

57 Damsholt 2000: 113.

58 Damsholt 2000: 104.

59 Anonym 1772.

Når denne konstruerte samtalen mellom to brødre skulle summere opp hva som var årsaker til forakt eller ringeaktelse som mange øvrighetspersoner måtte tåle, var det disse: udugelighet, egennytte og partiskhet, for små inntekter, uanstendig privat levnet, innbyrdes hat, uenighet, misunnelse og etterstrebelse (kappestrid) mellom embetsmennene.

Samtidig ser vi at embetsmennene selv utviklet strengere normer for embetsførsel. I 1766 formidlet Rentekammeret hva som burde være rettesnor for fogdene. Skattene skulle leveres med korrekte summer til rett tid, og fogdene skulle omgå allmuen på en måte som skapte tillit og fortrolighet. På den måte ble allmuen lydige og rolige. Det var ellers viktig å «bringe Embetet i behørig Anseelse». ⁶⁰ I 1810 skrev fogden på Øvre Romerike at «en god Embedsmand sætter Almen-Nytte højest, følger Lov og Ret, og skyr Egennytten, det selviske og det privates bedste». ⁶¹ Fogden i Salten understreket det samme i 1813: «Vort Opdrag som Embedsmand er at dømme og rette os efter Lov og Ret og det Almenne Hensyn, og ikke lade oss friste af den Private Vinning.» ⁶² Embetsmennene skulle tjene fellesskapet. Allmueklagene var alltid en påminnelse om dette, og embetsmennene begynte i økende grad å fordømme umoralsk og inkompetent embetsførsel.

Patriotismen preget samtalene i 1700-tallets offentligheter, også i Norge. I 1799 skrev en bonde i Råde: «I vore Skjænkestuer tales det og skaales det for Fædrelandet, vor Konge og de gode Borgerdyder.» ⁶³ Litt ironisk legger han til at man kaptet om hvem som var mest villig til å ofre sitt liv for det gode fedreland. Patriotismen som hadde begynt å ta form i 1760- og 1770-årene betydde for Norges del to ting. For det første betydde den dyrking av det norske og nordmennene. For det andre innebar den dyrking av fellesstaten sammen med dansker, tyskere, islendinger og færøyinger. I begge tilfeller var konge og kongehus viktige realiteter og symboler. Det eksisterte både en norsk-nasjonal patriotisme og en helstatspatriotisme.

⁶⁰ Sandvik 1975: 65.

⁶¹ Ullensaker kommunearchiv, lensmannsarkivet. Brev fra fogden på Øvre Romerike til lensmannen i Ullensaker, 29. sep. 1810.

⁶² Statsarkivet i Trondheim, Nordlands amt, journalsaker, uordnet, 1813. Brev fra Salten fogdekontor, 24. sep. 1813.

⁶³ Aarneberg privatarkiv, anonymt brev fra en bonde til en annen, 2. sep. 1799.

Begge formene for patriotisme la sterk vekt på gode borgerdyder, som fornuft, dannelses, empati, allmenntytte og offervilje for fellesskapet, dessuten hengivenhet og lojalitet overfor kongehuset. Patriotismens krav om oppslutning om staten og kongen hadde autoritære trekk. I dette lå det en stor gevinst for regimet, og ikke minst skulle Christian Frederik utnytte dette for å skape oppslutning om selvstendighetsreisningen. Patriotismen krevde enighet, ensretting i tanker og handlinger uttrykt i «Allmennvilje» og «Allmenn-Nytte», og den sto for aversjon mot partiånd, partivesen, kjekleri og splid. I enighet lå innvånerens lykke og framgang, i partivesen og åpen kritikk kimen til splittelse og oppløsning.⁶⁴ Denne normen kunne legge stengsler for utviklingen av en fri opinionsdannelse og betydde en kontrollert offentlighet.

Når nordmenn ytret seg i den statsborgerlige formen for patriotismen, kunne de omtale seg som dansker og ha Danmark som ramme for sine hyllester og kjærlighetserklæringer, og gjøre kongen og staten til hovedsak. Det allmenntyttige og oppslutningen om statsfellesskap og kongehus la sterke føringer på ytringene i teateret, litteraturen, historieverkene og i de politiske ytringer i aviser og tidsskrifter, og formet ikke minst all talekunst i form og innhold.

Den statsborgerlige patriotisme kunne også lett forenes med den særnorske eller nasjonale i dyrking av de borgerlige dyder, men det kunne lett oppstå strid om dansk og norsk identitet. Den danske statsmannen Ove Høegh-Guldberg kunne i 1776 si: «Ingen Nordmand er til. Alle er vi Borgere av den danske Stat.» I 1770-årene ble mottoet i de nye norske offentlighetene: «Nordmænd er til».⁶⁵ I 1760- og 1770-årene ble norske eliter mer opptatt av og interessert i Norge og nordmennene og av landets historie, kultur, natur, språk og alle former for egenart. Odelsbonden ble dyrket og løftet fram som beviset på at nordmenn var frie og ikke bundet av godseiere og adel. Stadig flere bønder greide å bli selveiere, og etter hvert odelsbønder, i takt med at staten og elitene solgte unna jordegods. I dette lå det spirer til oppgjør og brudd.

64 Seip 1974: 90 ff.

65 Mykland 1978: 41.

Oppgjøret med eneveldet

Tiden etter 1750 er også en tid da norske samfunnsborgere selv skulle utfordre eneveldet, og til slutt rive det ned. Mye tyder på at studentmiljøet i København i 1760- og 1770-årene rommet separatisme. Mange av disse studentene ble senere framtrepende embetsmenn. Vi har sterke belegg for dette i en undersøkelse som Jørgen Mührmann-Lund nylig har foretatt etter at han gjorde oppsiktsvekkende funn i hovedstadens politiarkiver. Mührmann-Lunds analyse viser at rundt 20 norske studenter, anført av Hans Michael Seehuus og Hans Ruus Martens, i København i 1764 ble avslørt med planer om å stifte en forening for å gjøre opprør i Norge. Både Johan Nordahl Bruun, Even Hammer og Hammers bror var medskyldige og delaktige. De ville utnytte misnøyen i Norge som ekstraskatten hadde utløst, og mobilisere allmuen til kamp. Det forelå planer om å innta festningene i Bergen og Trondheim, og å føre opprøret videre til Østlandet. De håpet også at det norske opprøret kunne følges opp av et opprør i Danmark. Det skulle opprettes en norsk regjering, som skulle holde sete på Hovinsholm på Helgøya i Mjøsa, og man skulle velge en konge som var etterkommer av kong Håkon Håkonsson, som hadde levd i 1217–1263. Om en slik tronarving ikke fantes, var alternativene en dansk prins eller tsarinne Katarina i Russland.⁶⁶

Myndighetene i København fikk dysset ned saken. Dette var pinlig. Man tok brodden av dette ved å kalle planene for «Børnesnak og Sladder». Studentene ble løslatt ustraffet med den begrunnelse av de var blitt foreledet av to politispioner, og de måtte love å avstå fra slike «utilladelige Diskurser» – eller planer og diskusjoner – for all framtid. At saken hadde større dimensjoner, vitner opplysninger fra generalprokurør Henrik Stampe om. Det var blitt arrestert en underoffiser i Trøndelag og en svenske i Romsdal som hadde forsøkt å oppildne allmuen til opprør, og det var observert svenske opprørsagitatorer rundt omkring i landet. Hvor representative disse to studentene var for mer utbredte norske stemninger,

66 Rigsarkivet i Danmark, Danske kancelli, indlæg til Sjællandske Tegnelser, 1699–1771, året 1764, Jørgen Mührmann-Lund har vært så elskverdig å gi meg tillatelse til å bruke opplysninger fra hans forskning og analyse om to norske studenter og hans medsammensvorne som la planer om å danne en forening som skulle sette i gang et norsk opprør med løsrivelse fra Danmark.

vet vi ikke. Men at misnøyen med ekstraskatten var stor i Norge etter at den ble innført i 1762, vitner den omfattende, organiserte skattenekten i mange deler av landet om. Skattenekten varte så lenge at konge og regjering til slutt avskaffet ekstraskatten i 1772. Til dels fikk også allmuen flere steder støtte fra det lokale embetsverket, slik at konflikten fikk karakter av å rette seg mot regimet sentralt. Ønsket blant studentene om å få en norsk regent som var etterkommer etter den gamle norske kongeslekt, springer trolig ut av en norsk-nasjonal patriotisme i emning. Da Hans Ruus Martens døde, skrev Johan Nordahl Brun til «Min udkårne ven». Han skrev: «Du tænkte og taled frit; og havde nær mistet din Frihed; Du elskede og mistede den virkelig.»⁶⁷

Utvilsomt skulle det vokse fram en norsk-nasjonal patriotisme som kritiserte helstaten og regimet som gjorde Norge til et stebarn under trykket av «Blodiglen» København. Denne patriotismen beredte grunnen for forestillingen i 1814 om at Norge kunne bli et selvstendig rike og at nordmennene burde føle troskap og kjærlighet til sin egen nasjon, som ikke lenger omfattet Danmark.

Trond Bjerkås har i sin studie av valgadressene fra ulike prestegjeld våren 1814 godtgjort at de formidler politiske ideer som i mangt sprang ut av elitemiljøer, men at de også kan ha hatt innslag av folkelige tradisjonsforestillinger om motstand og frihet.⁶⁸ At adressene i noen grad har fjernet seg fra forelegg som Christan Frederik og hans støttespillere hadde regissert i erklæringer og befalinger, er tydelig når framstillingen av regenten som en nasjonal frelser ble blandet sammen med nye ideer, slik som tanken om folket som skapere av ny forfatning eller grunnlov. I adressene framkommer det ønsker om en ny forfatning basert på folkesuvereniteten og borgerrettighetene. Her finnes forsvar av folkets frihet til å bestemme egen grunnlov sammen med vektlegging av nasjonal selvstendighet i møte med Sveriges urettmessige erobningskrav. Innslaget av folketradisjonen finner vi i et frihetsbegrep som knyttet seg til at et folk ikke skal leve under fremmed åk og har rett til å gjøre motstand.⁶⁹ I flere

67 Brun 1818: 206–207.

68 Bjerkås 2014b.

69 Bjerkås 2014b; Dørum 2006.

tilfeller satte bestemte embetsmenn sterke spor etter seg i mer politisk utfordrende formuleringer, men de tydelige likhetene mellom de mange adressene vitner om forestillinger som hadde bredere oppslutning.

«Eidsvoll 1814», malt av Oscar Wergeland i 1884, gitt som gave til Stortinget året etter. I dette kapittelet argumenteres det for at hendelsene i 1814, som munnet ut i Grunnloven av 17. mai, må sees om en akkumulasjon av en politisk og ideologisk utvikling. Sivilsamfunnet i Norge hadde siden midten av 1750-tallet tatt til seg og ført videre ideene om folkesuverenitet, frihet og likhet gjennom lesning, foredrag, diskusjoner og kritiske ytringer, ofte i det skjulte. I 1814 sto eneveldet for fall, og det ble avskaffet av 21 prominente nordmenn på notabelmøtet på Eidsvoll 16.–19. februar. 19 av 21 stemte for at Kristian Frederik skulle gi fra seg arveretten til Norge. Foto: Stortinget/Teigens fotoatelier AS, lisens: CC BY-ND.

Selv om sogneprestene i de fleste tilfeller førte bygdeadressene i pennen, er det rimelig at de også søkte å anvende tankeelementer som den politiske opplyste delen av allmuen i regionen målbar. Rettshistoriker Eirik Holmøyvik poengterer at bondeutkastene fra Gudbrandsdalen, Hedemarken og Modum tok klart avstand fra eneveldet, mens utkastet fra Toten forutsetter en folkevalgt nasjonalforsamling basert på samme stemmerett for bønder som for andre stender.⁷⁰ Det finnes også belegg for at bønder i private brev hadde tanker om styreform, og trolig om

⁷⁰ Holmøyvik 2015: 309–310.

eneveldet. Et anonymt bondebrev fra 1811 fra Ås i Follo sier dette: «Et Styre af en Mand er ikke altid det beste. Flere Hoveder tenker bedre end et Hoved. Maate man forstaa det.»⁷¹ Utsagnet gir ikke grunnlag for en helt entydig tolkning, men det kan være en kritikk av enevoldskongen.

I begynnelsen av februar 1814 hadde 58 av de ledende borgerne i Trondheim i en adresse til prins Christian Frederik kommet med et klart ønske om at det skulle sammenkalles en grunnlovgivende forsamling. Trondheimsborgerne ba om at han måtte tillate «Nationen ved Deputerede af alle Stænder at sammentræde i en Congress, for at lægge Grundvolden til Rigets Constitution for Fremtiden». I adressen ble det hevdet at «en eller anden Feil i Statsindretningen» hadde medvirket til «de Ulykker, som nu i kort Tid have styrtet Undersaaterne i grændseløs Elendighed».⁷² Borgerne våget ikke å underskrive adressen, men via stiftamtmann Trampe ble prinsen kjent med innholdet. Kritikken av eneveldet og fyrstesuvereniteten og krav om en konstitusjon av folket, var tydelig.⁷³

På en måte hadde adressen fra Bergen vel så stor sprengkraft. Den omtaler rett nok ikke ønsket om et nytt styresett, men gir derimot til kjenne separatisme. Bergensborgerne skrev i sin adresse til prins Christian Frederik 25. desember 1813 at de ville hylle ham til konge i Norge i kraft av hans arv dersom Frederik 6. måtte gi slipp på landet, og de ivret for en allianse mellom Norge og Storbritannia. Følgen av dette ville være at landet kom i krig med Danmark og Napoleon. Målet skulle være gjenforening med Danmark når Frederik 6. døde og Christian Frederik besteg tronen. Adressen røper rett nok en vanlig forestilling om at gjenforening med Danmark måtte være et endelig mål for et eventuelt opprør mot en framtvunget avståelse av Norge til Sverige. Like mye bærer adressen bud om separatisme rettet mot regimet sentralt, og en misnøye med kongen i København, selv om de forsikret om sin troskap til ham. Det er med god grunn Magne Njåstad har oppfattet ikke minst denne adressen som uttrykk for et politisk system i oppløsning.⁷⁴ Adressene må vi se i lys av systemkritikken som hadde vokst fram over flere tiår.

71 Ås kommunearkiv, Ås formannskap, anonymt bondebrev, 3. juli 1811.

72 Aall 1859: 747–748.

73 Holmøyvik 2015: 173.

74 Njåstad 2014: 178–179.

På det store bankmøtet 5. januar 1814 i Christiania var 72 av landets fremste næringslivsdrivende invitert. Her hadde prins Christian Frederik lagt fram planer om en egen norsk bank. Under avslutningsmiddagen hadde en av gjestene funnet en papirlapp med oppfordring til å utrope Christian Frederik til Norges konge. M.G. Rosenkrantz hadde uten mine revet i stykker lappen, og andre hadde fulgt hans eksempel. Jacob Aall hadde senere mottatt en anonym lapp til sitt losji i Christiania hvor det samme sto skrevet. Med tilbakeskuende blick oppfattet Aall bankmøtet som «en herlig Forgaard til det Constitutions-Tempel, som strax efter byggedes».⁷⁵ Eneveldet hadde tapt mye av sin legitimitet i de ledende kretser, selv om også noen støttet det.

Fredsavtalen 14. januar 1814, der Norge ble avstått til den svenske kongen Carl 13., kom til å utløse en selvstendighetsreisning under ledelse av prins Christian Frederik. I håpet om å få støtte fra stormaktene søkte prinsen og framtrede nordmenn å bygge ut grunnlaget for en selvstendig norsk stat. Fra 25. januar var det klart at Christian Frederik søkte å mobilisere hele administrasjonen til innsats for en reisning, og han kunne regne med betydelig lojalitet og støtte. Dagene 16.–19. februar holdt prinsen og 21 betydningsfulle menn viktige møter på Eidsvoll. Her kom nordmennene enstemmig til å overbevise Christian Frederik om at han burde endre sin beslutning om å utrope seg som enevoldskonge. Som tronarving valgte han etter press å gi avkall på sin arverett til den norske tronen til fordel for et innskrenket monarki, en lovgivende folkevalgt forsamling og en ny forfatning. Ola Mestad har godtgjort at prinsens avkall på arveretten på ingen måte var grunnlagt med det nye folkesuverenitetsprinsippet utlagt av Rousseau, slik norske historikere i samlet flokk har trodd. Isteden var dette en elegant politisk manøver som kunne la seg begrunne i eneveldets kontrakts- og suverenitetslære som flere danske kjennere av statsrettsteori på 1700-tallet hadde gitt entydige tolkninger av. På notabelmøtet var det norske jurister som utla denne læren.⁷⁶

75 Frydenlund & Collett 2009: 155–156.

76 Mestad 2014: 35–65.

Revolusjonen i 1814 som akkumulert effekt

Statsutvikling nedenfra gir mening også for perioden 1500–1814, til tross for at kongemakt og statsapparat vokste og vant terreng. En folkelig motstandstradisjon skulle på 1500-, 1600- og 1700-tallet sette grenser for maktstaten og enevoldsstaten. Skattetrykket var lenge lavt og basert på oppslutning fra bøndene. Skatterevolusjonen brøytet seg ikke fram før mot slutten av 1500-tallet, kanskje først for alvor etter 1620. Det tok tid før konge og regjeringen brøt ned de mentale barrierene for seg og andre for å innføre et helt nytt skatteregime som betydde flerdobling av satsene. På 1700-tallet kom bøndene til å vise større og mer effektiv motstands- og organisasjonsevne i flere store oppgjør. Her finner vi en del av forklaringen på at skattetrykket kom til å flate ut, særlig etter 1750. Bondekommunen styrket seg også etter 1740 med nye institusjoner og større deltakelse fra bygdefolk. Dette betydde større politisk maktintegrasjon. Størst betydning var det at alle sosiale grupper forventet at enevoldsstaten skulle følge tradisjoner for legalisme som gikk tilbake til 1200-tallet. Lov og rett fortsatte å være viktige rammevilkår etter 1660, selv om embetsmenn kunne bli anklaget for å være maktbegjærlige og korruperte. Det skapte en viss stabilitet og kunne motvirke uheldige utviklingslinjer.

Opplysningstiden etter 1750 bar fram ideer om at embetsmenn og borgere skulle stille nasjonen og fellesskapet høyest. Allmennyttens steg fram som hedersord og sterkt positivt ladet ord. En fordømte egoisme og særinteresser, og en hyllet idealer som selvoppofrelse, hederlighet, ærlig framferd, uselvisk dømmekraft og andre høye moralske standarder. I den skriftlige offentligheten skjøv det seg fram en ny forståelse av staten. Den skulle nå oppfattes som et kollektiv av samfunnsborgere. Dermed skrinla forfattere og skribenter forestillingen om at et land var kongens rike og hans domene, som hadde vært tradisjonen ennå på 1500- og 1600-tallet.

Etter 1750 kom også borgerne selv til å utfordre eneveldet, og revolusjonen i 1814 og eneveldets undergang må da i stor grad forklares med utviklingen av et protosivilsamfunn som endte opp med å forkaste eneveldet. Samtidig vil det ikke være rett å nytte begrepet kritisk borgerlig offentlighet på perioden 1770–1814.⁷⁷ Det var nærmest umulig å fremme

77 Dørum 2017a, 2017b.

åpen og krass system- og regimekritikk i aviser, tidsskrift og i større skrifter. Skribenter som forsøkte seg på det, møtte strenge sanksjoner og straff. Eksemplene på åpen eller forkledd kritikk er derfor ikke mange. Den omfattende kritikken som lå i Peter Frederik Suhms arbeider, førte ikke til straffeforfølgelse. Han slapp unna, men han unngikk åpen provokasjon og konfrontasjon, slik Peter Andreas Heiberg, Malthe Conrad Bruun og Peter Collett i større grad gjorde. Suhm brukt en annen genre, slik «hemmelige etterretninger» var, det vil si oppdiktete historier med fordekt og kodet kritikk, og dette ga et større frirom. Heiberg ble landsforvist i 1799 og Bruun i 1800, og Collett mistet sitt embete i 1797.⁷⁸

Derimot kom årene 1770–1772/1773 til å utgjøre en unntakstilstand der kritikk av regjeringens politikk fant ulike uttrykk. Ellers kom revolusjonsåret 1789 til å utløse begeistring både i Danmark og Norge med ytringer som bar i seg indirekte kritikk av eneveldet. Den viktigste system- og regimekritikken aner vi i korrespondanse mellom embetsmenn og i enkelte privatbrev. Med andre ord fantes det arenaer som var private, halvoffentlige og til dels skjulte knyttet til slekts- og vennenettverk, private hjem og skjenkestuer, klubber og selskaper der politiske ideer og nyheter ble formidlet, spredt og diskutert.⁷⁹

Kritikken rettet seg nok oftere mot regjeringens politikk og styreformene enevelde enn mot monarkiet og fellesskapet med Danmark. Det var nok langt flere som delte misnøyen med eneveldet enn ønsket om å bryte ut av unionen med Danmark.⁸⁰ Valgadressene i 1814 bar oppe tydelige ønsker om en ny forfatning basert på folkesuverenitet og borgerrettigheter, slik Trond Bjerkås har dokumentert.⁸¹ Det samme gjorde grunnlovstkastene. Derimot er det klart at studentopprøret i 1764 i København samt Østlandets og Bergens borgerskap gikk mye lenger. De representerte klare separatistiske tendenser.

Året 1814 kan sees som et utslag av at et gryende sivilsamfunn siden midten av 1700-tallet hadde skapt arenaer og gjennomslag for nye politiske ideer. De patriotiske selskapene og filosofien som fulgte, skapte

78 Dørum 2017b.

79 Dørum 2017a, 2017b.

80 Dørum 2017a, 2017b.

81 Bjerkås 2014b.

normer for et samfunn av aktive medborgere. Veien derfra var ikke lang til også å kunne forestille seg at borgerne burde ha mer håndfast politisk innflytelse. I det politiske tomrommet som oppsto vinteren 1814, bød det seg en mulighet for ledende nordmenn til å kreve at Norge burde få et nytt politisk styresett.⁸²

Referanser

Litteratur

- Anonym. (1772). *Samtale mellom tvende Normænd paa Reisen fra Norge til Kiøbenhavn*, Sorøe. Trykt i det Ridderl. Akademies Bogtrykkerie, hos Jonas Lindgrens Enke.
- Bjerkås, T. (2014a). Et nytt blikk på befolkningen? Om 1723-matrikkelens konsekvenser og årsakene til dens fall. *Heimen*, 51(2), 126–145.
- Bjerkås, T. (2014b). Revolusjonær tale. Nye perspektiver på eidsvolladressene, *Historisk tidsskrift*, 93(1), 95–124.
- Bjerkås, T. (2021). Houses divided. Local churches as spaces of contention in 18th – and early 19th century Norway. I K. Dørum, M. Hallenberg & K. Katajala (Red.), *Bringing the people back in. State building from below ca. 1500–1800* (s. 252–273). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003138662>
- Bjørkvik, H. (1996). *Folketap og sammenbrudd: 1350–1520*. Aschehoug.
- Bjørn, C. (1981). *Bonde, herremand, konge. Bonden i 1700-tallets Danmark*. Gyldendal.
- Brun, J. N. (1818). *Johan Nordahl Bruns mindre Digte* (2. utg.). Jacob Lehmann.
- Bøggild-Andersen C. O. (1936). *Statsomvæltningen i 1660. Kilder og tradition*. Levin & Munksgaard.
- Collett, J. & Frydenlund, B. (Red.). (2008). *Christianias handelspatrisiat. En elite i 1700-tallets Norge*. Andresen & Butenschøn.
- Damsholt, T. (2000). *Fædrelandskierlighed og borgerdyd: Patriotisk diskurs og militære reformer i Danmark i siste del af 1700-tallet*. Museum Tusulanum Press.
- Dyrvik, S. & Feldbæk, O. (1996). *Aschehougs norgeshistorie: Bd. 7. Mellom brødre 1780–1830*. Aschehoug.
- Dyrvik, S. & Tveite, S. (1980). Meir om norsk økonomi under dansk styre. *Historisk tidsskrift*, 59(3), 315–323.
- Dørum, K. (2006). Hvordan kullbøndene seiret i striden med Bernt Anker. Bondepolitikk og bondeøkonomi i Norge på 1700-tallet. *Historisk tidsskrift*, 85(3), 403–431.

82 Dørum 2017a, 2017b.

- Dørum, K. (2013). Et oppgjør med eneveldet og standssamfunnet. Dannelsen av en folkelig offentlighet i norske bygder 1814–1850. *Historisk Tidsskrift*, 92(1), 91–123.
- Dørum, K. (2016a). *Frå undersått til medborgar. Styreform og politisk kultur 1660 til 1814*. Samlaget.
- Dørum, K. (2016b). Peasants and political culture in Norway (c. 1400–1700). I U. Koskinen (Red.), *Aggressive and violent peasant elites in the Nordic countries, c. 1500–1700* (s. 33–62). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-40688-6_2
- Dørum, K. (2017a). Borgerlig offentlighet og regimekritikk 1770–1814. I T. Bjerkås & K. Dørum (Red.), *Eneveldet før undergangen. Politisk kultur i Norge 1660–1814* (s. 505–548). Spartacus.
- Dørum, K. (2017b). Styrte og kritiske offentligheter. I J. Gripsrud (Red.), *Allmenningen. Historien om norsk offentlighet* (s. 52–109). Universitetsforlaget.
- Dørum, K. (2022). Militærnekt i Norge på 1700-tallet – legalistiske opprør? I T. D. Slettebø, O. Teige & Ø. Lydik (Red.), *Fredsårene. Norge i fred 1720–1807* (s. 185–216). Dreyers forlag.
- Dørum, K., Hallenberg, M. & Katajala, K. (Red.). (2021). *Bringing the people back in: Statebuilding from below in the Nordic countries c. 1500–1800*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003138662>
- Espeli, H. & Nilsen, Y. (2016). *Riksrevisjonens historie 1816–2016*. Fagbokforlaget.
- Espelid, K. L. (1974). *Til medborgernes sande vel. Det Nyttige Selskab 1774–1974*. Det Byttige Selskab.
- Fladby, R. (1963). *Fra lensmannstjener til kongelig majestets foged*. Universitetsforlaget.
- Frydenlund, B. & Collett, J. P. (2009). Selskabet for Norges Vel og handelspatrisiatet. I J. Collett & E. Bjerke (Red.), *Vekst gjennom kunnskap. Det Kongelige Selskap for Norges Vel 1809–1814* (s. 123–158). Unipub.
- Hammer, E. (1771). *Philonorvagi velmeente Tanker til veltænkende Medborgere, Udgivne i Trykke-Frihedens første Aar*. København.
- Henningsen, P. (2006). *I sandsernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark: Bd. 1–2*. Landbohistorisk Selskab. Københavns Stadsarkiv.
- Holmsen, A. (1976). *Nye studier i gammel historie*. Universitetsforlaget.
- Holmsen, A. (1979). *Gard, skatt, matrikkel*. Universitetsforlaget.
- Holmøyvik, E. (2015). Veggen til Grunnlova. I E. Holmøyvik & D. Michalsen (Red.), *Lærebok i forfatningshistorie* (kap. 9). Pax.
- Horstbøll, H., Langen, U. & Stjernefelt, F. (2020). *Grov konføkt. Tre vilde år med trykkefrihed – 1770–73: Bd. 1–2*. Gyldendal.
- Imsen, S. (1990/1994). *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart: Bd. 1–2*. Tapir.
- Imsen, S. (2009). Den gammelnorske drapsprosessen. *Historisk tidsskrift*, 88(3), 185–229.

- Johannessen, F. E. (2022). Militærvesenet og den økonomiske utviklingen i Norge. I T. D. Slettebø, O. Teige & Ø. Lydik (Red.), *Fredsårene. Norge i fred 1720–1807* (s. 105–121). Dreyers forlag.
- Lunden, K. (2002). *Norsk landbrukshistorie: Bd. 2. Frå svartedauden til 17. mai, 1350–1814*. Samlaget.
- Maurseth, P. (1979). *Sentraladministrasjonens historie – 1814–1845*. Universitetsforlaget.
- Mestad, O. (2014). Suvereniteten tilbakegitt til det norske folket ved Kieltraktaten. Det oversedde natur- og statsrettsgrunnlaget for norsk sjølvstende og grunnlov i 1814. *Historisk tidsskrift*, 93(1), 35–65.
- Mykland, K. (1977). *Gjennom nødsår og krig 1648–1720*. Cappelen.
- Mykland, K. (1978). *Kampen om Norge 1784–1814*. Cappelen.
- Mykland, K. & Bagge, S. (1987). *Norge i dansketiden*. Universitetsforlaget.
- Nakken, A. (2000). *Sentraladministrasjonen i København og sentralorganer i Norge 1660–1814*. Tano Aschehoug.
- Njåstad, M. (2014). Stiftsstedene – de regionale politiske sentra. I I. Bull & J. Maliks (Red.), *Riket og regionene. Grunnlovens regionale forutsetninger og konsekvenser* (s. 178–179) Fagbokforlaget.
- Rian, Ø. (1992). Den frie og stolte norske bonden. Myter og realiteter. I H. Winge (Red.), *Lokalsamfunn og øvrighet i Norden ca. 1550–1750* (s. 117–159). Norsk lokalhistorisk institutt.
- Rian, Ø. (1995). *Den nye begynnelsen 1520–1660*. Aschehoug.
- Rian, Ø. (1997). *Bratsberg på 1600-tallet. Stat og samfunn i symbiose*. Universitetsforlaget.
- Rian, Ø. (2003). *Embetsstanden i dansketida*. Samlaget.
- Rian, Ø. (2007). *For Norge, kjempers fødeland. 12 portrett frå dansketida*. Det Norske Samlaget.
- Rian, Ø. (2008). Christiania-elitens politiske betydning i det dansk-norske eneveldet – med hovedvekt på imperiehovedstaden København. I J. Collett & B. Frydenlund (Red.), *Christianias handelspatrisiat. En elite i 1700-tallets Norge* (s. 29–46). Andresen & Butenschøn.
- Rian, Ø. (2014). *Sensuren i Danmark-Norge. Vilkårene for offentlige ytringer 1536–1814*. Universitetsforlaget.
- Rian, Ø. (2022). Regjeringen i kontinuitet og endring. I T. D. Slettebø, O. Teige & Ø. Lydik (Red.), *Fredsårene. Norge i fred 1720–1807*. Dreyers forlag.
- Sandvik, G. (1975). *Det gamle veldet. Norske finansar 1760–79*. Gyldendal Norske Forlag.
- Seip, J. A. (1958). *Teorien om det opinionsstyrte eneveldet*. Universitetsforlaget.
- Seip, J. A. (1974). *Utsikt over Norges historie. Bd. 1. Tidsrommet 1815–ca.1860*, Gyldendal.
- Sogner, S. (1961–63). Bondeluten i reformasjonsårhundret. *Heimen*, 12.
- Sprauten, K. (1974). *Staten og storborgerne. Finansiering av Hans Hornemanns utenrikshandel 1745–1758* [Hovedoppgave]. Universitetet i Oslo.

- Steen, S. (1934). *Det norske folks liv og historie gjennom tidene: Bd. 5. Tidsrummet 1640 til omkring 1720*. H. Aschehoug & co.
- Sverdrup, G. (1917). *Lofthusbevægelsen* [Avhandling]. Universitetets historiske seminar, Kristiania. Grøndahl & søns boktrykkeri.
- Sætra, G. (1980). *Embetsmann, bonde, borger. Konflikten mellom trelasthandlerne i Arendal og bøndene i opplandet 1782–1795* [Hovedoppgave]. Universitetet i Bergen.
- Sødal, T. (2019). Bot eller henrettelse? Straffemåter for 199 drap på Agder 1601–1663. *Egde*, 2.
- Teige, O. (2001). *En torn i øyet. Det store tollsviket og inkvisisjonskommisjonen i Christiania 1705–09* [Hovedoppgave]. Universitetet i Oslo.
- Teige, O. (2006). Kasseangel og malversasjon. Straffeløpfølge av misligheter i det norske embetsverket under eneveldet. *Historisk tidsskrift*, 85(3), 253–275.
- Teige, O. (2014). En seiglivet lov. Norsk offentlig kasse- og regnskapsvesen i tiden etter 1814. I M. Hommerstad & M. N. Ottosen (Red.), *Ideal og realitet 1814 i politisk praksis for folk og elite*. (s. 86–110). Akademika forlag.
- York, E. U. (2010). *Kongens tru tenarar? Møtet mellom statsapparat og allmuge i Bergen stiftamt i samband med dagskatten, 1712–1715* [Masteroppgave]. Universitetet i Bergen.
- Aall, J. (1859). *Erindringer om Bidrag til Norges Historie*. J. W. Cappelen.

Primærkilder

- Frogn kommunearkiv, eldre arkiv, notat fra sogneprest Frederich Carl Lange, datert 4. nov. 1804.
- Rigsarkivet i Danmark, Danske kancelli, indlæg til Sjællandske Tegnelser, 1699–1771, året 1764.
- Statsarkivet i Trondheim, Nordlands amt, journalsaker, uordnet, 1813. Brev fra Salten fogdekontor, 24. sep. 1813.
- Ullensaker kommunearkiv, lensmannsarkivet. Brev fra fogden på Øvre Romerike til lensmannen i Ullensaker, 29. sep. 1810.
- Aarneberg privatarkiv, anonymt brev fra en bonde til en annen, 2. sep. 1799.
- Ås kommunearkiv, Ås formannskap, anonymt bondebrev, 3. juli 1811.